



ВОЯГА ЕТМАГАНЛАРНИНГ ЖИНОЯТ ИШЛАРИ БЎЙИЧА ИСБОТ ҚИЛИНИШИ ЛОЗИМ БЎЛГАН ҲОЛАТЛАР

Бобоев Малик Муротович

Ўзбекистон Республикаси Судьялар Олий Кенгаши хузуридаги

Судьялар олий мактаби тингловчиси

<https://doi.org/10.5281/zenodo.6341128>

MAQOLA TARIXI

Qabul qilindi: 17 – fevral 2022

Ma'qullandi: 22 – fevral 2022

Chop etildi: 27 – fevral 2022

KALIT SO'ZLAR

Вояга етмаганлар,
жиноят, исбот
қилиниши, ҳолатлар,
суриштирув, дастлабки
тергов, суд, алоҳида,
айрим жиноятлар,
предмети.

ANNOTATSIYA

Мазкур мақолада вояга етмаганларнинг жиноят ишлари бўйича исбот қилиниши лозим бўлган ҳолатлар ҳақида баён этилган. Шунингдек, мазкур мақолада вояга етмаганларнинг жиноят ишлари бўйича исбот қилинишига доир олимларнинг фикirlари таҳлил этилган.

Инсон ҳуқуқлари тизимида бола ҳуқуқлари алоҳида ўрин тутати, зотан, бундай ҳолат бир неча омиллар билан тавсифланади, жумладан, бир томондан, болалар катталар эга бўлган ва фойдаланадиган ҳуқуқларнинг ҳаммасидан ҳам фойдалана олмайдилар, иккинчи томондан эса, айнан уларнинг ҳали вояга етмаганликлари боис давлат ва жамият томонидан алоҳида ғамхўрона муносабат кўрсатилиши ва айрим имтиёзлар берилиши талаб этилади¹.

Вояга етмаганларнинг жиноятлари ҳақидаги ишларини юритиш Жиноят-процессуал кодексда (кейинги

ҳолларда ЖПК) алоҳида боб билан тартибга солинади.

ЖПКда вояга етмаганларнинг жиноятлари ҳақидаги ишларини юритишнинг алоҳида берилиши 1985 йилда БМТ томонидан қабул қилинган вояга етмаганлар жиноятчилигининг олдини олишга қаратилган 1985 йилдаги Минимал стандарт қоидалар, 1989 йилдаги БМТнинг бола ҳуқуқлари тўғрисидаги Конвенцияси асосида ва бошқа халқаро ҳуқуқий нормалар асосида ишлаб чиқилган. Бу тоифадаги шахсларга нисбатан жиноят ишлари юритишни алоҳида бобда кўрсатилиши қонунларнинг уларга нисбатан алоҳида қоидалар асосида қўлланиши билан боғлиқдир.

¹ Ғанибоева Ш. Международный механизм контроля реализации конвенции о правах ребенка. // Давлат ва ҳуқуқ. 2002. – №2. – Б.31.



Вояга етмаганларни жиноятлари ҳақидаги ишларни кўришда иш бўйича исботланиши лозим бўлган ҳолатларни синчковлик билан, ҳар томонлама, тўла ва холисона текшириб чиқиши, қилмишнинг ижтимоий хавфлилик даражасини ҳамда вояга етмаган судланувчининг шахсини эътиборга олган ҳолда аниқланган ҳақиқий ҳолатлар ва далиллар мажмуасига тўғри баҳо берилиши, одиллик ва инсонпарварлик тамойилларига амал қилган ҳолда қонунда кўрсатилган имтиёзлардан тўла фойдаланишига имконият яратилиши лозим².

Келажак ўсиб келаётган ёш авлодга бевосита боғлиқ экан, ҳозирги суд-ҳуқуқ ислохотлари олиб борилаётган шароитда вояга етмаганлар жиноятлари тўғрисидаги ишларни судда кўриш тўғрисидаги қонунларни такомиллаштириш, уларнинг қонуний ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилишни янада кафолатлаш лозим деб хисоблаймиз.

Вояга етмаганлар жиноятлари тўғрисидаги ишларни судда кўришда Ўзбекистон Республикаси ЖПКнинг 82-84-моддаларида кўзда тутилган жиноят таркибини акс эттирувчи ва вояга етмаганларнинг жавобгарлиги даражасига таъсир этувчи ҳолатлар ҳам эътиборга олиниши керак.

Яъни, суриштирув, дастлабки тергов ҳаракатлари ва суд муҳокамаси даврида вояга етмаганларнинг жиноятлари ҳақидаги ишлар бўйича, ушбу Кодекснинг 82 — 84-моддаларида кўрсатилган ҳолатлардан

ташқари, қуйидагилар исботланиши лозим:

- 1) вояга етмаган айбланувчининг аниқ ёши (туғилган йили, оyi, куни);
- 2) вояга етмаганнинг шахсига хос хусусиятлар ва унинг саломатлиги ҳолати;
- 3) унинг турмуш ва тарбияланиш шароитлари;
- 4) катта ёшли далолатчилар ва бошқа иштирокчиларнинг бор ёки йўқлиги.

Ҳозирги вақтда вояга етмаганлар ишлари бўйича исботлаш предметини шарҳлаш юзасидан умум эътироф этилган ягона нуқтаи назар мавжуд эмас. Бу эса, муҳим назарий ва амалий аҳамиятга эга бўлган ушбу масалани тадқиқ қилиш заруриятини вужудга келтиради.

Исботлаш предметининг таркиби қуйидаги кўринишида бўлади:

- умумий: барча турдаги жиноят ишлари бўйича “ягона” исботлаш предмети (ЖПК 81-модда);
- махсус: вояга етмаганлар ишлари бўйича ихтисослашган исботлаш предмети (ЖПК 548-моддаси);
- алоҳида: вояга етмаганларнинг айрим жиноятлари бўйича жузъий исботлаш предмети³.

Вояга етмаганларнинг жиноят ишлари бўйича исботлаш предметининг таклиф этилган бу кўриниши ўзига хослиги жиҳатидан икки даражада - махсус ва алоҳида даражаларда намоён бўлади. Махсус даражада исботлаш предметини таҳлил қилиш одатда чекланган тарзда бўлади ва асосан фақат вояга

² Мельникова Э.Б. Ювенальная юстиция: Проблемы уголовного права, уголовного процесса и криминологии. –М.: Дело, 2000. – Б.11.

³ Ирсалиев А. Вояга етмаганларнинг жиноят ишларини судда юритиш. –Т.: ТДЮИ, 2003. –Б.8.



етмаганлар жиноят ишлари бўйича иш юритишга тегишли қонунда ажратиб кўрсатилган махсус жиҳатларнигина ўз ичига олади (ЖПК 548-модда).

Хуллас, бундай усул маълум даражада соддалаштиришни ифодалайди, чунки ушбу турдаги жиноят ишлари бўйича исботлаш предметининг ўзига хос хусусиятлари кўрсатилган ҳуқуқ нормаси доирасида тўлиқ акс этмай, ҳар қандай ҳолатнинг шубҳасиз ўзига хослигига суянади. Бу мантиқан тўғри усулдир.

Алоҳида даражага келсак, бу ерда исботлаш предметининг хусусиятларини тадқиқ қилиш амалий аҳамиятга эга бўлади. Шу муносабат билан дастлабки терговдаги ва суд муҳокамасидаги исботлаш предметининг айнанлигини таъкидлаш шарт. Бошқача айтганда, судда аниқланиши лозим бўлган барча ҳолатлар дастлабки терговда ҳам аниқланиши лозим. Шунга кўра, адабиётда учрайдиган тавсиялар - суд мажлисида дастлабки терговда вояга етмаганнинг шахсини, унинг тарбияси шароитларини ўрганиш бўйича йўл қўйилган камчиликларни тўлдириш⁴ - қўшимча шарт билан берилиши лозим.

Умуман олганда, вояга етмаганнинг жавобгарлик даражасини белгилашда зарур бўлган бундай нуқсон дастлабки терговнинг жиддий камчилиги деб ҳисобланиши керак. Бундай ҳолда ишни қўшимча терговга қайтаришга ҳам сабаб бўлиши лозим. Унинг олдини олиш учун вояга етмаганлар ишлари бўйича исботлаш предметининг хусусиятлари чуқур ўрганилиши лозим.

Вояга етмаганларнинг ишлари бўйича исботлаш предметининг хусусиятларини судьялар ва терговчилар томонидан синчковлик билан кўриб чиқиши лозим.

Таъкидлаш керакки, алоҳида даражада исботлаш предметини ўрганиш муайян жиноят ишининг барча икир-чикирларини ўрганишни назарда тутати. Махсус даражадаги тоифалар бундай тадқиқ қилишнинг фақат йўналишинигина белгилаб беради. Маълум даражада процесснинг айрим иштирокчиларининг шахси, уларнинг тавсифи, индивидуал хусусиятлари, руҳий шароитлари ва шу каби ҳолатлар четда қолиб кетиши эҳтимол. Бу ҳолатларнинг барчаси муайян жиноят иши учун муҳим бўлиб, улар алоҳида даражада аниқланиши лозим⁵.

Жиноят процессида жиноятнинг сабабларини ва унинг содир этилишига имкон берган шарт-шароитларни аниқлашга тобора кўпроқ аҳамият берилмоқда.

Вояга етмаган шахснинг ҳаёт ва тарбия шароитлари, ижтимоий камол топишининг мазмуни ва суръати оилада ҳал бўлади.

Уларни аниқлаш жиноят процессида уч мақсадни кўзлайди.

1) профилактик аҳамиятга эга бўлиб, аниқланган салбий ҳолатларни бартараф этишга қаратилган тадбирларни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш учун зарур бўлган ахборотни олишда ифодаланади;

2) вояга етмаган шахсга нисбатан тегишли процессуал мажбуриятлар чораларини қўллаш тўғрисидаги

⁴ Мельникова Э.Б. Профилактика безнадзорности детей и подростков // Правозащитник. 1999. – № 2-бет.

⁵ Несовершеннолетние: их возрастные особенности и проблемы правовой ответственности. –М.: 1992. – Б.84.



масалани тўғри ҳал қилишга қаратилгандир;

3) жиноят-ҳуқуқий мазмунга эга бўлиб, жазо чорасини енгиллаштирувчи ҳолатларни ҳисобга олишда ифодаланади⁶. Шунга кўра жиноят қонунида вояга етмаганларнинг жавобгарлигини енгиллаштирувчи ҳолатларнинг батафсил рўйхатини махсус белгилаш зарур. Бу ҳақда тегишли нормани ЖК 55-модда “ж” бандига қўшимча тарзда бериш ва унга бошқа ҳолатлар билан бирга турмуш ва тарбияланишнинг ёмон шароитларини киритиш мақсадга мувофиқ бўлар эди⁷. Биз ҳам А.Ирисалиевнинг ушбу фикрларига қўшиламиз. Чунки оғир шароитларда тарбияланган боланинг тарбияси ҳам оғир бўлиб, жиноят содир этишга мойиллик пайдо бўлиши мумкин.

Вояга етмаганлар ишлари бўйича аниқланиши лозим бўлган ҳолатлар мажмуида қонун чиқарувчи вояга етмаганларнинг ёшини биринчи ўринга қўйган (ЖПК 548-модда 2-қисм, 1-банди). Бундай урғу бериш бежиз эмас. Айбланувчининг ёшини аниқлаш фақат процессуал жиҳатга эга бўлмай, балки моддий ҳуқуқнинг қатор масалалари, жумладан, жиноий жавобгарлик асосларининг мавжудлиги, жиноий жазоларнинг айрим турларини қўллаш мумкинлиги, жазони енгиллаштирувчи ҳолатларга оид масалаларни ҳал қилишда муҳим аҳамиятга эгадир.

1989 йилда БМТ томонидан қабул қилинган “Бола ҳуқуқлари тўғрисидаги

Конвенция”нинг 1-моддасида қуйидагича таъриф берилган: “18 ёшга тўлмаган ҳар бир инсон зоти, агар болага нисбатан қўлланиладиган қонун бўйича у эртароқ вояга етмаган бўлса, бола ҳисобланади”.

Вояга етмаган қонундаги фуқаролик лаёқатини тўла амалга ошириш ёшига етмаган, яъни Конституция ва бошқа қонун ҳужжатларида белгиланган ўзининг ҳуқуқ, эркинлик ва юридик мажбуриятларини тўла ҳажмда амалга ошира олмайдиган шахс ҳисобланади.⁸

Вояга етмаган айбланувчининг ёши тўғрисидаги маълумотлар иш юритишда муҳим ўринни эгаллайди. Чунки қонун бўйича жавобгарликка вояга етмаганлар 16 ёшдан, баъзи ҳолларда эса 14 ёшдан тортилиши кўзда тутилган. Бу ёш турли мамлакатларда турлича белгиланган. Россияда 14 ва 16, Францияда 13 ва 16, Англияда 12 ва 17, Германияда 14 ва 17, АҚШда эса штатларнинг қонунларига мувофиқ равишда 10 ва 17. Шунинг учун уларнинг ёши паспорт бўйича, у бўлмаса туғилганлик тўғрисидаги гувоҳнома ёки унинг нусхаси орқали аниқланиши лозим.

Ўзбекистон Республикасининг 2021 йил 7 декабрдаги “Бола ҳуқуқларининг кафолатларини таъминлаш тизими янада такомиллаштирилиши муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида”⁹ги ЎРҚ-735-сонли

⁶ Юлдашев Х.К., Тожионов У., Зарипов З.С., Мирзажонов К. Предупреждение правонарушений несовершеннолетних средствами правового воспитания. –Т., 1997.

⁷ Ирсалиев А. Вояга етмаганларнинг жиноят ишларини судда юритиш. –Т.: ТДЮИ, 2003. –Б.8.

⁸ Мельникова Э.Б. Ювенальная юстиция: Проблемы уголовного права, уголовного процесса и криминологии. –М.: Дело, 2000. –Б.11.

⁹ Ўзбекистон Республикасининг 2021 йил 7 декабрдаги “Бола ҳуқуқларининг кафолатларини таъминлаш тизими янада такомиллаштирилиши муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг



Қонунига асосан, киритилган ўзгартиришларга кўра, 13 ёшга тўлган шахсларнинг жиноий жавобгарликка тортилиши бекор қилиниб, 14 ёш этиб белгиланди.

Мазкур қонун билан, вояга етмаган гувоҳ ёки жабрланувчини сўроқ қилишда педагог билан бир қаторда психолог ҳам қатнашиши белгиланди.

Вояга етмаганларнинг жиноятлари ҳақидаги ишларни юритишнинг хусусияти деганда, гап жиноят содир этиш вақтида 18 ёшга тўлмаган шахс тўғрисида кетади, лекин алоҳида процессуал ҳаракатларни амалга ошириш вақтида шахс вояга етган тақдирда ҳам унга вояга етмаганларнинг жиноятлари ҳақидаги ишларни юритиш қоидалари қўлланилади.

Ўзбекистон Республикаси Олий судининг 2000 йил 15 сентябрдаги "Вояга етмаганларнинг жиноятлари ҳақидаги ишлар бўйича суд амалиёти тўғрисида"ги Қарорида шахсни муайян ёшга тўлганлигини ҳисоблаш қоидалари белгиланди. Судланувчининг ёши суд-тиббиёт экспертизаси томонидан аниқланаётганда, унинг туғилган куни деб, экспертлар аниқлаган йилнинг охириги куни ҳисобланади. Ёш энг кам ва энг кўп йиллар миқдори билан аниқланганда, суд экспертлар томонидан белгиланган энг кам ёшдан келиб чиқиши лозим. Яъни кейинги куннинг бошланишидан 18 ёшга тўлган ҳисобланади. Агар вояга етмаганнинг ёши аниқ бўлмаса, экспертлар хулосаси орқали аниқланади. Агар экспертлар муайян йилни вояга етмаганнинг туғилган куни

деб хулоса берсалар, шахснинг туғилган куни ўша йилнинг охириги кунидан ҳисобланади¹⁰.

Афсуски, вояга етмаганлар кўпинча қайси ёшдан бошлаб ва қандай жиноят содир этганлик учун жиноий жавобгарликка тортилишларини билмайдилар. Олиб борилган тадқиқотлар натижасида сўралган вояга етмаганларнинг 30% жиноий жавобгарлик фақат 18 ёшдан бошлаб амал қилади деб ҳисоблаганлар. Ҳатто 16-17 ёшли ўсмирлар ўғирлик, безорилик ва танага шикаст етказиш каби жиноятларни содир этиш учун уларнинг ёшида жиноий жавобгарлик кўзда тутилмайди, деб фикр юритганлар¹¹.

"Вояга етмаганларнинг кундалик юриш-туришида ёки уларнинг ахлоқида кўпинча руҳий етилмаганлик аломатлари намоён бўлади. Лекин бу уларни жиноят содир этганлик учун жиноий жавобгарликдан озод этилишларига сабаб бўлолмайди"¹².

Вояга етмаганларнинг жиноятлари ҳақидаги ишлар бўйича исботланиши лозим бўлган ҳолатларнинг яна бири вояга етмаганнинг унинг ижтимоий руҳий ҳолатидан келиб чиқадиган шахсига хос хусусиятларни аниқлашдан иборатдир. Бунини вояга етмаганнинг ҳаётий тажрибасизлиги, бирон одамга ўхшашга, тенгдошлари орасида ўзини устун қўйишга интилиши, ўта таъсирчанлиги, ҳурмат-эътибор

¹⁰ Ўзбекистон Республикаси Олий судининг 2000 йил 15 сентябрдаги "Вояга етмаганларнинг жиноятлари ҳақидаги ишлар бўйича суд амалиёти тўғрисида"ги Қарори. <https://www.lex.uz/docs/1449720>

¹¹ Преступность и правонарушения. Статистический сборник. –М.: 1995. –Б.49.

¹² Орлов В.С. Административная и уголовная ответственность несовершеннолетних. –М.: 1980. –Б.29.

айрим қонун ҳужжатларига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида"ги ЎРҚ-735-сонли Қонуни.



қозонишни хоҳлаши, кайфиятининг кескин ўзгариб туриши, ўйламасдан ҳаракатлар қилиши, воқеаларни ўз дунёқараши жиҳатидан қабул қилиши ва ҳуқуқий жиҳатдан чекланган лаёқат мақоми билан таърифлаш мумкин. Вояга етмаганлар ишларини судда кўришда судя улар билан руҳий яқинлик яратиши лозим.

Вояга етмаганларнинг жиноят ишлари юритишда уларнинг ижтимоий-руҳий ҳолатларини ҳисобга олиш эътиборга моликдир. 14 ёшдан 18 ёшгача бўлган шахсларда бир томондан етуклик аломатлари, яъни уларда мустақилликнинг шаклланиши, ўзини тута билиш ва идора қилиш намоён бўлса, иккинчи томондан уларда ижтимоий улғайишнинг давом этаётганлиги (мактаб ёки бошқа билим даргоҳида ўқишни давом эттириши, жамиятда ўз ўрнини топишга интилиш, муомала лаёқатини ривож) кўринади.

Н.А.Рамазонова ўз тадқиқот ишларида “Ушбу ҳолат вояга етмаган шахснинг келажагига ҳам ўз таъсирини ўтказмай қолмаслигидан келиб чиқиб, вояга етмаган жиноят содир этган шахсларнинг ҳуқуқларини қўшимча ҳимоялаш ва эркинликларини таъминлаш мақсадида ЖПКнинг 548-моддасига “Руҳий ҳолатининг бузилганлиги билан боғлиқ бўлмаган ҳолда вояга етмаганнинг ривожланишда ўз ёшига нисбатан анча орқада қолиши аниқланган ҳолатларда унинг ақлий ривожланишига мос ёши ҳамда ушбу ҳолатда вояга етмаган ўз ҳаракатларининг фактик характерини ёки ижтимоий хавфлилик даражасини тўлиқ англаган ёхуд бошқара олганлиги қўшимча равишда текширилади” таҳриридаги янги қисм қиритилиши

лозим”¹³, деб таъкидлайди. Биз ҳам бу фикрга қўшиламиз.

“Вояга етмаганларга ортиқча кескин фикрлаш, тез жаҳл чиқиши, ўзини тута билмаслик, вазиятни тўла баҳолай олмаслик ҳолатлари мос келади. Бу ёшдагиларнинг ўзига хос томонларидан келиб чиққан ҳолда қонунчиликда чекинишлар қилишга ва қўшимчалар киритишга тўғри келади”¹⁴.

Ҳали характери шаклланиб улгурмаган ёшларга нисбатан “хавфли ёшда” деган ибора қўлланади. Катта бўлса, ақли кириб қолади, дейишади. Бу ҳолатда фақат вақтнинг кучига ишониш қийин. Етуклик фақат йиллар ўтиши билан келиб қолмайди, у инсонлар, жамият ва қонун олдида масъулиятни ҳис қилиш билан кириб келади.

Вояга етмаганнинг саломатлиги ҳақидаги маълумотларни уни даволаган шифокорлар, касалхона ва поликлиникаларда юритилган расмий ҳужжатлардан олиш зарур бўлади. Саломатлик тўғрисидаги хабарларни вояга етмаганнинг ота-онаси, қонуний вакиллари, қўшнилари, танишлари ва унга яқин бўлган шахслар ҳам беришлари мумкин.

Исботланиши лозим бўлган ҳолатлардан яна бири вояга етмаганнинг турмуш ва яшаш шароитларини аниқлашдир. Бунда вояга етмаганнинг ота-онаси ёки уларнинг қонуний вакиллари тўғрисидаги барча маълумотлар илова

¹³ Н.А.Рамазонова. Вояга етмаганлар томонидан содир этилган жиноятларни тергов қилиш услубиёти. 12.00.09 – Жиноят процесси. Криминалистика, тезкор-қидирув ҳуқуқ ва суд экспертизаси йўналиши бўйича юридик фанлар бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. –Т. 2019. – Б.13.

¹⁴ Астемиров З.А. Уголовная ответственность и наказание несовершеннолетних. –М.: 1970. –Б.20.



қилиниши лозим (уларнинг маълумоти, мутахасислиги, ташкилотчилиги, маънавий хусусиятлари, бир-бирига, фарзандларига бўлган муносабатлари, боланинг ота-онасига бўлган муносабати, ҳурмати, уни тарбиялашдаги иштироки).

Вояга етмаганнинг моддий аҳволи (оиланинг моддий-хўжалик аҳволи, вояга етмаганнинг мулки, унинг маоши миқдори) унинг маълумоти ҳақидаги ахборотлар ҳам эътиборга олинади (қаерда ўқиши, қобиляти, баҳолари, ўқишга муносабати, катталарга, раҳбариятга, оиласига, тенгдошларига муносабатлари). Оилада ота-оналар болаларида рўй бераётган ўзгаришларга бефарқ қарамасликлари, болаларнинг кайфияти, ўзини тутиши ва ҳ.к.ларга эътибор бермоқлари лозим. Вояга етмаганларнинг дарслардан кейин бўш қолмаслигини таъминлаш учун улар спорт тўғаракларига қатнашиши, меҳнатга жалб қилиниши, касб ўрганиши ва бошқа шу каби омиллар ижобий самаралар беради.

Бундан ташқари, вояга етмаганнинг алоқалари, бўш вақтини ўтказиш муҳити, унинг қизиқиш доиралари, маҳаллада ва уйда ўзини тутиши, қандай уюшмаларга аъзолиги, жиноий қилмиш содир қилишдан аввал қандай ҳуқуқбузарликлар содир этгани, унга нисбатан қандай чоралар қўлланилгани ва бу чоралар қандай натижаларга олиб келгани тўғрисидаги маълумотлар аниқланади. Агар вояга етмаган шахс ҳеч қаерда ўқимаса ёки ишламаса, бунинг сабаблари ҳам ўрганилиши керак¹⁵.

¹⁵ Ҳамидова М. Ўзбекистон Республикасида ювенал юстициянинг шаклланиши// монография// Т.: Тошкент 2012// - Б-53.

Вояга етмаганларда жамиятга қарши бўлган дунёқараш ва кўникмалар қандай шароитларга асосан пайдо бўлгани, яъни нотўғри тарбия, жамиятга қарши бўлган шахсларнинг таъсири, салбий намуна оқибатлари, жиноятни содир этишда айнан вояга етмаганлар ёшига мансуб бўлган сабаблар борлиги кабилар аниқланади. Шахс дастлаб микромуҳитда – оилада ўзини таний бошлайди. Кейинчалик катта бўла боргани сари макромуҳит – жамиятдаги урф-одат, қонун-қоидаларни ўрганиб, уларга риоя қилади ёки уларга амал қилмайди¹⁶.

Аниқланиши лозим бўлган шароитлардан яна бири вояга етмаганнинг алоқалари, бўш вақтини ўтказиш муҳити, унинг қизиқиш доиралари, маҳаллада ва уйда ўзини тутиши, қандай уюшмаларга аъзолигини аниқлашдир. Вояга етмаганни жиноий қилмиш содир қилишдан аввал қандай ҳуқуқбузарликлар содир этгани, унга нисбатан қандай чоралар қўлланилгани ва бу чоралар қандай натижаларга олиб келгани тўғрисидаги маълумотлар ўрганилиши лозим. Бундан ташқари, агар вояга етмаган шахс ҳеч қаерда ўқимаса ёки ишламаса, бунинг сабаблари ҳам ўрганилиши керак.

Вояга етмаганларда жамиятга қарши бўлган дунёқараш ва кўникмалар қандай шароитларга асосан пайдо бўлгани, яъни нотўғри тарбия, жамиятга қарши бўлган шахсларнинг таъсири, салбий намуна оқибатлари,

¹⁶ Содиқова Ш.. Вояга етмаганлар гиёҳвандлигининг олдини олишда оиланинг ўрни.// Гиёҳвандликка қарши кураш: назария ва амалиёт (ижтимоий-ҳуқуқий жиҳатлар) мавзусидаги халқаро илмий-амалий конференция материаллари. –Т.: ТДЮИ, 2002. –Б.92.



жиноятни содир этишда айнан вояга етмаганлар ёшига мансуб бўлган сабаблар борлиги (майда нарсаларни ўғирлаш, ўзини кўрсатиш учун машина ёки матоциклни олиб қочиш) кабилар аниқланади.

Бундан ташқари жиноят аломатларини ўзида мужассам қилган, бирон-бир аҳамиятга эга бўлмаган, болаларнинг бебошлигидан келиб чиққан жиноятларга нисбатан вояга етмаганларни жиноий жавобгарликка тортишдан воз кечиш лозим.

ЖПК 548-моддасида назарда тутилган вояга етмаганларнинг жиноятларини сабаблари ва уларнинг содир этилишига имкон берган шарт-шароитлар Ўзбекистон Республикаси ЖПК 296-моддаси билан бир хилдир. Шу билан бирга, мазкур моддаларнинг матнида оқилона асосга эга бўлган таҳририй ўзгариш, маълум терминологик фарқ ҳам бор.

Жумладан, қонунда “ҳолатлар” ўрнига аниқ “сабаблар ва шарт-шароитлар” тушунчаларининг қўлланилиши исбот қилишнинг бу элементини чуқурроқ ва жиддий ўрганишга йўналтиради. Жиноят ишлари материалларини ўрганиш давомида шу нарсга аён бўлдики, вояга етмаганлар содир этган жиноятларнинг анча қисми катта ёшлилар таъсирида, ёки бевосита улар иштирокида содир этилади¹⁷.

Катта ёшдагилар, айниқса жазони ижро этиш муассасаларидан келган шахслар кўп ҳолларда ўзларининг жиноий ўтмишлари тўғрисидаги ҳикоялари билан ўсмирларда қизиқиш уйғотадилар, ҳатто жиноят содир этиш истагини пайдо қиладилар. Баъзан

катта ёшдагилар вояга етмаганларга жиноят содир этиш усуллари ўргатадилар, улар жиноий ҳаракатлар қилишга даъват қиладилар ёки биргаликда жиноят содир этадилар. Бундай “фаолият” ўсмирларнинг маънавий тарбияланишига жиддий путур етказди ва катта ижтимоий хавф туғдиради.

Олимларнинг тадқиқотларига кўра, қаерда оилавий низолар ва никоҳни бекор бўлишлар кўп бўлса, ўша жойда вояга етмаганлар жиноятчилиги юқоридир. Уларнинг фикрича, бундай ҳодиса билан жиноятчилик ўртасида тўғридан-тўғри боғланиш бор¹⁸.

Вояга етмаганлар жиноятчилигига барҳам беришда катта ёшдагиларнинг вояга етмаганларда ғайриижтимоий қарашларнинг шаклланиши ва жиноий мойилликларнинг пайдо бўлишига имкон берувчи хатти-ҳаракатларига қарши курашни тўғри ташкил этиш муҳим жиҳат ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Олий судининг 2000 йил 15 сентябрдаги “Вояга етмаганларнинг жиноятлари ҳақидаги ишлар бўйича суд амалиёти тўғрисида”ги Қарорининг 8-бандида берилган тушунтиришда “Агар вояга етмаган шахснинг жиноят содир этишига катта ёшдагиларнинг, шу жумладан иш юзасидан жабрланувчи деб эътироф этилган шахсларнинг ғайриқонуний ёки ёмон хулқ-атвори сабаб бўлган бўлса, суд бу ҳолатни жазони енгиллаштирувчи ҳолат деб

¹⁷ Ирсалиев А. Вояга етмаганларнинг жиноят ишларини судда юритиш. –Т.: ТДЮИ, 2003. –Б.8.

¹⁸ Усмоналиев М. Криминология –Т.: Янги аср авлоди, 2001. –Б. 278.; Оиладаги зўравонликларнинг жиноят-ҳуқуқий ва криминологик жиҳатлари. Монография. / Масъул муҳаррир: ю.ф.д., проф. Ф.Тахиров –Т.: “IMPRESS MEDIA” МЧЖ нашриёти, 2021. –148 бет., 7,9 б.т.



эътироф этиши, шунингдек, зарур ҳолда қайд этилган шахсларнинг иш ёки яшаш жойларига хусусий ажрим чиқариб муҳокама қилишга юбориши лозим”¹⁹, дейилади.

Бу тушунтириш ЖПК 548-модда 4-бандида белгилаб қўйилган исботлаш предмети элементини аниқлаш нуқтаи назаридан муҳим аҳамиятга эгадир.

Вояга етмаган шахсга жиноят содир этишда иштирок этишнинг таклиф қилишнинг ўзиёқ ЖКнинг 127-моддасида кўзда тутилган жиноят таркибини ташкил этади. Шу муносабат билан аён бўладиги, ЖПК 548-модда 4-бандига кўра катта ёшли далолатчиларнинг мавжудлигини исботлаш ўз мазмунига кўра вояга етмаган шахснинг жавобгарлигини ва унга нисбатан жазо чораси қўллашни индивидуаллаштириш доирасидан, ҳатто профилактика вазифалари доирасидан ҳам четга чиқиб кетади²⁰. Катта ёшли далолатчиларнинг иштирокини исботлаш вояга етмаган иштирокчининг жиноий қилмишини таҳлил қилиш учун ҳал қилувчи аҳамиятга эга.

Бундан ташқари, бу ҳолда гап фақат ЖК 56-моддаси 7-бандида кўрсатилган ҳолатлар ёки ЖКнинг 127-моддасида кўзда тутилган катта ёшли шахснинг вояга етмаган шахсга бўлган жиноий алоқасининг турли шакллариغا боғлиқ жавобгарликни белгиловчи ёки унинг даражасига бевосита таъсир этувчи таркиб ҳақида кетмайди. ЖПК 548-

модда 4-бандида кўзда тутилган исботлаш предмети элементи катта ёшли иштирокчининг айбдорлигини вояга етмаганларга тегишли бўлмаган таркиблар бўйича белгилаш учун квалификацияга таъсир қилувчи белгиларни аниқлашни ҳам назарда тутати²¹.

Амалиётда жиноятни содир этиш ташаббускори вояга етмаган шахс бўлиб, жиноятда катта ёшли шахснинг вояга етмаган шахс билан биргаликдаги иштироки кузатилган ҳоллар ҳам учрайди. Бундай ҳолларда ЖК 127-моддасида кўзда тутилган жиноят таркиби ҳам, ЖК 56-моддасида кўзда тутилган оғирлаштирувчи ҳолатлар ҳам йўқ. Бироқ амалда катта ёшдагиларнинг мазкур фаолияти катта ижтимоий хавф туғдиради, яъни катта ёшли шахс жиноят содир қилиш ниятини амалга оширишда вояга етмаган шахсдан фойдаланади.

У вояга етмаган шахсда ўз ҳаракатларига ишончни ва жиноят содир этишга интилишни мустаҳкамлайди, вояга етмаган шахсда жиноятни амалга оширишга бўлган журъатни оширади. Адабиётларда тўғри таъкидланганидек, ўсмир ташаббускор бўлган жиноятда катта ёшдаги шахснинг иштироки ўсмирга салбий сифатларни сингдириш, жиноий тажрибасини ўтказиш ва жиноятни содир этилишини анча енгиллатиш нуқтаи - назаридан катта хавфни юзага келтиради.

Афсуски, ўсмирнинг меъёрида маънавий камол топишга зарар етказувчи катта ёшдаги шахснинг вояга

¹⁹ Ўзбекистон Республикаси Олий судининг 2000 йил 15 сентябрдаги "Вояга етмаганларнинг жиноятлари ҳақидаги ишлар бўйича суд амалиёти тўғрисида"ги Қарори. <https://www.lex.uz/docs/1449720>

²⁰ Бабаев М.М. Индивидуализация наказания несовершеннолетних. –М.: Юридическая литература, 1968. –Б.73.

²¹ Ирсалиев А. Вояга етмаганларнинг жиноят ишларини судда юритиш. –Т.: ТДЮИ, 2003. –Б.8.



етмаганларнинг жиноятларида бундай иштирок этиши ЖК 127-моддаси билан ҳам, 57-модда “ж” банди билан ҳам малакаланиши мумкин эмас. Бироқ ушбу ҳаракатлар катта ижтимоий хавфни юзага келтирадики, уларни мустақил ҳолда катта ёшдаги шахснинг жавобгарлигини оғирлаштирувчи ҳолатлар сифатида баҳолаш ва ЖПК 548-модда 4-бандида кўрсатилган ҳолатларни аниқлашда албатта ҳисобга олиш мақсадга мувофиқ бўлар эди.

Вояга етмаган шахснинг жиноятида катта ёшдаги шахснинг иштирок этишини оғирлаштирувчи ҳолат сифатида тавсифлаш вояга етмаганлар жиноятчилигига қарши кураш мақсадларига тўла мос келиб, айрим ҳолларда эса судларга ЖПКнинг 548-моддаси 4-бандида ифодаланган исботлаш муаммоларини тўғри изоҳлашга ёрдам беради. Юқорида баён этилганлардан кўриниб турибдики, барча ҳолларда ЖПКнинг ушбу моддаси жиноят таркиби схемасини ифодаламайди.

Бу ҳолатларни ижобий тарзда аниқланиши нафақат вояга етмаган айбланувчи учун, балки жиноий қилмишга дахлдор ҳар қандай шахс учун ҳам муҳим моддий ҳуқуқий оқибатлар келтириб чиқаради. Шу муносабат билан қонун талаб қилганидек, ҳар бир муайян ҳолатда фақат “катта ёшдаги далолатчилар ва бошқа иштирокчиларнинг бор-йўқлиги”ни эмас, шунингдек ҳар бирининг айби ва мақсадларини аниқлаш заруриятлари тўғрисидаги

таклифни олдинга суриш мақсадга мувофиқдир²².

Биз ҳам А.Ирисалиевнинг ушбу фикрларига қўшилган ҳолда айтишимиз мумкинки, иштирокчиликда содир этилган жиноятларда ҳар бирининг айби ва мақсадларини аниқлаш уларга нисбатан жазо тайинлашда, хусусан, вояга етмаган шахсга нисбатан оғирроқ жазо белгиланмаслиги учун муҳимдир.

Таклиф қилинган исботлашнинг ягона концепцияси фақат махсус ўрганишни эмас, балки муқаддам айтилган чекловчи шартли умумийликни ҳисобга олган ҳолда ўрганишни назарда тутди. Шу нуқтаи назардан вояга етмаганларнинг ишларига нисбатан ЖПК 81-моддаси биринчи қисмида кўрсатилган “ишни тўғри ҳал қилиш учун аҳамиятга молик бошқа ҳолатлар” катта қизиқиш уйғотади. Қонунда “бошқа ҳолатлар” атамасининг маъноси ёритиб берилмаган. Амалиётда айбланувчи шахсини ўрганиш ҳақидаги масалани умумий тарзда қўйиш эса, бундай ҳолатларнинг маълум доирадаги мезонларининг кўплигидан дарак беради²³.

Вояга етмаганлар ишлари бўйича ЖПК 81-моддаси биринчи қисмидаги “бошқа ҳолатлар”нинг маъноси қуйидагилардир:

- а) вояга етмаганнинг жисмоний, ақлий ва руҳий ривожланиш хусусиятлари ҳақидаги маълумотлар;
- б) вояга етмаганнинг хулқ-атвори тўғрисидаги маълумотлар, хусусан унинг илгариги ҳуқуқбузарликлари ва

²² Ирисалиев А. Вояга етмаганларнинг жиноят ишларини судда юритиш. –Т.: ТДЮИ, 2003. –Б.8.

²³ Мельникова Э.Б. Ювенальная юстиция: проблемы уголовного права, уголовного процесса и криминалогии. – М.: Дело, 2000. –Б.133.



шу муносабат билан унга нисбатан қўлланилган чоралар ҳақидаги маълумотлар²⁴.

Жиноят иши бўйича аниқланиши лозим бўлган ҳолатлар мажмуида жиноят туфайли етказилган зиённинг хусусияти ва миқдори муҳим аҳамиятга эга.

“Вояга етмаганларнинг жиноятлари ҳақидаги ишлар бўйича исбот қилиш предметининг хусусиятлари бўлиб мулкӣ зиённинг белгиланиши билан бир қаторда ўсмирга нотўғри тарбия бериш орқали етказилган маънавий зиённинг даражасини аниқлаш назарий ва амалий аҳамиятга эгадир”²⁵.

Ота-оналар ва бошқа тарбиячиларнинг ўз бурчларини бажармаганликлари оқибатига баҳо бериш ўсмир содир этган жиноятнинг сабаблари ва шарт-шароитлари тавсифини очиш имкониятини беради.

Шу билан бир қаторда бу ҳолатларнинг яна бир ўзига хос аҳамиятини таъкидлаш мумкин: улар процесс давомидаёқ ота-оналар ёки уларнинг ўрнини босувчи шахслар вояга етмаган шахс тарбиясини давом эттиришлари изчил ёки қийин эмаслиги тўғрисида ҳулоса чиқаришга имкон беради. Фикримизча, вояга етмаганлар ишлари бўйича фуқаровий даъвога ўсмирни унга маънавий жиҳатдан салбий таъсир кўрсатаётган муҳитдан дарҳол ажратишни талаб қилиш масаласини ҳам киритиш мақсадга мувофиқ²⁶.

Ҳулоса қилиб айтганда, вояга етмаганлар томонидан содир этиладиган ҳуқуқбузарликлар ва

жиноятларни олдини олиш, уларни турли зарарли гуруҳлар таъсирига тушиб қолиши ёки гиёҳвандлик ва ичкиликбозликка берилиб китиши каби салбий ҳаракатларига чек қўйиш нафақат давлатимиз, балки, фуқароларимиз олдида турган энг масъулиятли вазифа ҳисобланад

²⁴ Ирсалиев А. Вояга етмаганларнинг жиноят ишларини судда юритиш. –Т.: ТДЮИ, 2003. –Б.8.

²⁵ Преступность и профилактика поведения молодежи. –Ростов-на-Дону: 1996. –Б. 25.

